

УДК [398.4+392/393:27-528.5](=1:6-15):001.891Ю.
Шумовський
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.06.1437>

СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ НАРОДІВ ЗАХІДНОЇ АФРИКИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЮРІЯ ШУМОВСЬКОГО

Микола ЛИТВИН

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
доктор історичних наук, професор,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
завідувач центр дослідження українсько-польських відносин
вул. Козельницька, 4, 79026, Львів, Україна;
e-mail: lytvynmr@gmail.com

Ярослав ТАРАС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>
доктор історичних наук, професор,
Інститут народознавства НАН України,
завідувач відділу етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна;
професор кафедри архітектури та дизайну,
Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: etnomod@ukr.net

Проаналізовано матеріали із творчого доробку Юрія Шумовського на предмет зафіксованої ним інформації про релігійні уявлення племен Західної Африки.

Актуальність наукової роботи зумовлена необхідністю представлення постаті українського вченого, одного із перших дослідників Західної Африки як «африканіста».

Новизна публікації — введення до наукового обігу раніше не опублікованих матеріалів про традиційно-звичаєву систему племен Західної Африки, зібраних українським вченим Юрієм Шумовським.

Мета статті — висвітлити дослідження вченим системи релігійних вірувань та обрядових традицій племен Західної Африки.

Джерельна база — матеріали із наукової спадщини Юрія Шумовського, що містяться у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.

Ключові слова: Західна Африка, Юрій Шумовський, анімізм, фетишизм, магія, африканський чарівник, вірування, обряди, ритуали, поклоніння, символіка, поховання, похоронна обрядовість.

Mykola LYTVYN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
ResearcherID: C-1385-2019 (<http://www.researcherid.com/rid/C-1385-2019>)

Professor, Head of the Center for Ukrainian-Polish researches, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, 4 Kozelnys'ka, 79026, Ukraine
e-mail: lytvynmr@gmail.com

Yaroslav TARAS

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Head of the modern ethnology department,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine;
Professor,

Lviv Polytechnic National University,
department of architecture and design,
12, Bandera street, 79013, Lviv, Ukraine,
e-mail: etnomod@ukr.net

WORLDVIEWS OF THE PEOPLES OF WEST AFRICA BASED ON THE MATERIALS OF YURIY SHUMOVSKY

The article is based on the elaborated work of Yu. Shumovsky, analyzes the materials devoted to the system of religious beliefs and ritual traditions of West African tribes, which is represented by the development and practice of maternity (observance of ancient customs) and funeral rituals (places and methods of burial, specifics of the funeral ceremony) worship of plants (combination of symbols and meanings of the healing and miraculous properties of certain representatives of the flora), animals (honoring the mythological creature of the snake — area of distribution and history of origin), natural elements (a variety of rituals associated with water spirits), beliefs (in the afterlife of the soul, beliefs (in the afterlife of the soul, afterlife), rituals (circumcision, excision — as an important element of the religious practice of African peoples).

The purpose of the article is to highlight research by scientists into the system of religious beliefs and ritual traditions of West African tribes.

The source base is materials from the scientific heritage of Yuriy Shumovsky, contained in the funds of the State Historical and Cultural Reserve of Dubno.

The methodological basis of the article is the principle of systematization, thanks to which new inferential knowledge about the level of development of life and culture of representatives of ancient African culture is formulated.

It was established that the presence of all the described elements of magical beliefs and rituals is a determining indicator of the formation of African peoples' own value system, which emphasizes their originality and identity. The importance of introducing into the scientific circulation the results of the study of the scholar's works of the African period, which will contribute to the proper presentation of the figure of Yu. Shumovsky as an «Africanist».

Keywords: West Africa, Yuri Shumovsky, animism, fetishism, magic, African wizard, beliefs, rites, rituals, worship.

Вступ. Серед плеяди видатних світових африканістів заслуговує на особливе місце археолог, етнограф, священник Юрій Шумовський (1908—2003), якому судилось стати одним із перших українських вчених — дослідником західноафриканського континенту.

Науковою платформою для реалізації вченого як знавця африканської культури був Французький інститут Чорної Африки у м. Парижі. Співпраця з ним тривала довгих сім років — з 1950 по 1957 рр. [1, арк. 1—100].

Вивчення Юрієм Шумовським культури африканських народів на цьому не завершилось. Відомо, що він у 1970-х рр. привернув увагу на Американському континенті до матеріальної та духовної культури Африки світову спільноту, викладаючи курс «Історія західно-африканської культури» в Лонг Айлендському університеті, на новоствореному факультеті «Дослідження чорних (африканців)» [2, р. 7]. Вчений посприяв необхідності перегляду історії Африки.

Після проголошення африканських племен народом Ю. Шумовський став кореспондентом ООН на підтримку їхньої боротьби проти колонізаторів за свободу та національну, політичну й територіальну незалежність [3, арк. 1—81].

Аналіз дослідження. Тематика щодо феномену культури африканського континенту багато представлена в науковій спадщині вченого, серед якої варто відмітити опубліковану науково-популярну книгу «Під гарячим сонцем Африки» (видаана у Вінніпезі 1956 р.) [4] та неопубліковану працю «По слідах давноминулого Африки» (1989) [5].

Подаємо публікації діаспорних періодичних видань, що включають різноманітність тематичних напрямків зацікавленості автора як африканіста: «Свобода» (Джерсі-Сіті) — «Народи Африки та їх боротьба за незалежність» (1963) [6, с. 2], «Жінка Чорного континенту» (1965) [7, с. 2], «Об'єднання африканських народів» (1964) [8, с. 2], «Африканська преса» (1965) [9, с. 2], «Країна Магреб» (1965) [10, с. 2], «Проблема національної мови в Чорній Африці» (1965) [11, с. 2], «Червона загроза над Африкою» (1976) [12, с. 2]; «Новая заря» (Сан-Франциско) — «Культ змей у народів Африки» (1960) [13, с. 4], «Тайни африканських печер» (1962) [14, с. 3], «По следах старинной импе-

рии Гана» (1962) [15, с. 4]; «Америка» (Пенсильванія) — «Африка в огні» (1964) [16, арк. 33]; «Новое русское слово» (Нью-Йорк) — «Доисторический человек Западной Африки» (1961) [17, с. 2]; «Ми і Світ» (Париж) — «Маска в муринів Африки» (1953) [18, с. 51—54], «Культ рослин у муринів Африки» (1956) [19, с. 11—13], «З мого побуту в Судані» (1956) [20, с. 20—26; 21, с. 10—14], «Посеред джунглів і саван» (1952) [22, с. 41—44]; «Овид» — «Ба Фаро» (1964) [23, с. 43—48].

Значну частину наукової спадщини вченого складають праці, що опубліковані у виданнях Французького інституту Чорної Африки: «Notes Africaines» — «Fouilles a Fatoma (region de Mopni, Soudan)» (1954) [24, с. 102—108], «Notes sur la grotte prehistorique de Bamako» (1953, 1955) [25, с. 35—40; 26, с. 673—680], «Fouilles a Kami et decouvertes dans la region de Mopti (Soudan)» (1955) [27, с. 65—69], «Fouilles a Nantaka et Kelebere» (1956) [28, с. 33—38]; «Africaines» — «Notes sur les hashas neolithiques soudanaises» (1956) [29, с. 98—102], «Vestiges prehistoriques dans la region de Bandiagara» (1956) [30, с. 19—23]; «Bulletin de L'Institut Francais d'Afrique Noire» — «Fouilles d L'abri sous roche de Kouroukorokale (Soudan Francais)» (1956) [31, с. 462—508], «Sur une gravure rupestre du Niger a Bamako» (1956) [32, с. 651—654], «Fouilles au nord du Macina et dans la region de Segou» (1957) [33, с. 224—508]; «Le Soudan Francais» — «La richesse archeologique des grottes du Soudan» (1954) [34, с. 1—2]; «Seawanhaka» — «Relevance of African culture» (1972) [35, с. 7], «Primitive man as sorcerer, magician (by George Szumowski)» (1972) [36, с. 7—8].

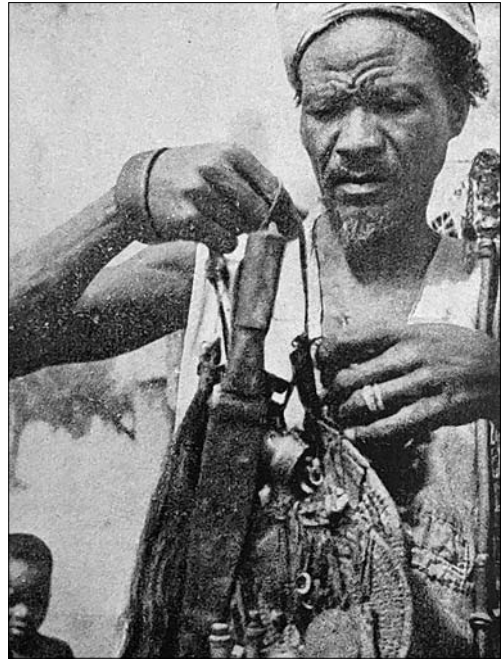
Слід згадати відомих африканістів світового рівня, дослідження яких сходяться із доробком Юрія Шумовського на західноафриканському ареалі та за тематичними напрямками різняться лише в хронологічному вимірі: Марсель Гріоль (1898—1956) — французький етнограф, дослідження якого присвячені духовній культурі та археології західносуданських народів (довгий час жив серед племені Догон, вивчав їх побут, записував легенди і навіть рішенням ради старійшин був допущений до посвячення у таємне звання жерця); Мейер Фортес (1906—1983) — британський антрополог, найбільш відомий своєю роботою серед племен Талленсі, Ашанті в Гані (ба-

гато писав з питань первістка, царювання, ворожіння); Лео Фробеніус (1873—1938) — німецький етнолог, антрополог, археолог, культуролог, один із провідних фахівців із доісторичного мистецтва (ввів в науковий обіг термін «культурне кільце»), та багато інших африканістів світового рівня.

Також вчений у доробках лишив відмітку про своїх попередників, підписану як «Мої попередники дослідники Західної Африки — Малі» та «Перші дослідники Африки з Європи, попередники мене як першого дослідника українця в Африці», помістивши їхнє фото, а саме: Огюст Рене Кайє (1799—1838) — французький дослідник; Мунго Парк (1771—1806) — шотландський дослідник Західної; Йоганн Генріх Барт (1821—1865) — німецький дослідник Африки та вчений; Річард Лемон Лендер (1804—1834) — корнуоллський дослідник Західної Африки; Генрі Мортон Стенлі (1841—1904) — валлійський журналіст, мандрівник Африкою.

Для висвітлення досліджень вченого щодо традиційності звичаїв та обрядів племен Західної Африки застосований *метод наукової систематизації*, завдяки якому сформульовані нові висновкові знання про рівень розвитку побуту та культури представників давньої африканської культури.

Основна частина. Юрій Шумовський, будучи науковцем із широким спектром зацікавлень, за період свого перебування на Африканському континенті особливу увагу зосередив також на зібранні етнографічного матеріалу про релігійні вірування та традиційно-звичаєву обрядовість племен Західної Африки. У своїй неопублікованій праці «По слідах давноминулого Африки» про особливості формування ментальних особливостей африканських народів він робить наступні висновки: «Кожна країна і кожен народ мають свої особливості як у характері природи, так і в народних звичаях. Африка, окремих континент, що має дуже виразне власне обличчя. Її лісові простори, дика савана з грізними хижаками, отруйними плазунами повинні були б створити для мешканців Чорного Континенту моральне гнітюче почуття (так здається тому, хто вперше дивиться на жорстокість африканського краєвиду і природи). Здавалось би, що дике химерне життя африканських муринів повинно було б відбитись на їх характері і вдачі, зробити їх сумними, невеселими та безініціативними. Але, не дивлячись на сумну при-

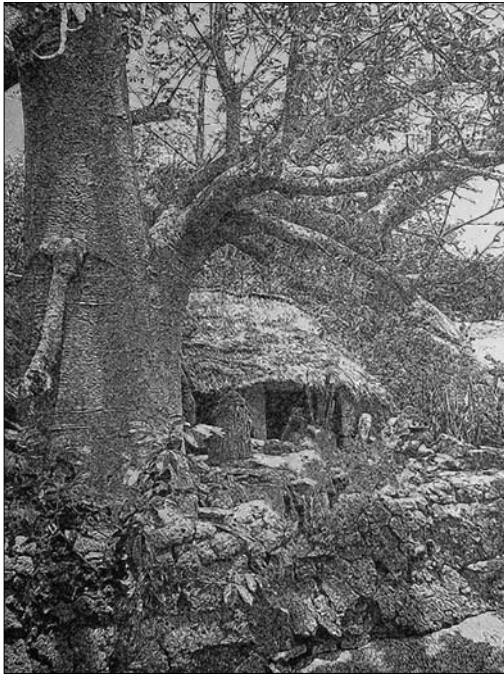
Іл. 1. Африканський чаклун

роду, напів голодне життя в савані, на різні релігійні вірування, що впоюють в людину вічний страх перед духами небіжчиків та злих лісових і пустельних духів, мурини мають вроджений гумор та веселість і то в незвичайному високому ступені. В більшості, це люди з лагідною усмішкою, з добрим та наївним серцем, хоч може й трохи диким. Африканці, це справжні діти природи, що кохаються в ній, знають всі її таємниці, люблять спів кожної пташки та таємний шелест листви, але найбільш африканці кохаються в танцях» [5, с. 476].

Говорячи про особливості традиційно-обрядової систему африканських племен, слід розуміти понятійну категорію трьох значень, «анімізм» — «релігія» — «магія», в основі реалізації яких головна роль належить «людині магу».

Корисна відмінність між магією та релігією полягає у тому, що магія включає прямий контроль людини над силами природи, в той час як релігія покладається на поділ цих сил [36, с. 7].

Сутність магічної сили, з іншого боку, була дуже обмеженою: вона закріплювалась у людині, іноді вона навіть локалізувалась у тілі чаклуна (іл. 1). Але, більшою мірою, вона була втілена у заклитанні, та меншою — у ритуалі. Магія народжувалась з емоційного напруження у конкретних ситуаціях виконання ритуалу, залежно від душевного стану дикуна та його магічних переживань.

Іл. 2. Домівка чарівника-знахаря. Перед домом священне дерево баобав та різні тотеми та амулети

Як зазначив вчений, «У період верхнього палеоліту доісторичний неандерталець зобразив в одному з малюнків на стіні своєї печери фігуру танцюючої людини, прикрашену маскою та шкірою тварини. Це було зображення доісторичного мага або чародія, який виконував ритуал та магичний танець» [36, с. 8], — з чого можна дійти висновку, що вже на початку формування традиційно-звичаєвої системи африканських народів вона мала головного виконавця при здійсненні обрядовості — африканського чарівника.

В африканців чаклуванням займався кожний голова родини або племені. Як відзначив Ю. Шумовський, кандидат мусив пройти обряд посвячення, а перед тим окреме навчання у старших чарівників, на закінчення якого старшини села приносили у жертву душам покійників одомашнену тварину, а саме козла, з якого висушували шкіру. Далі замовляли у коваля три залізні бляшки — амулети «грі-грі», та дерев'яну палицю. Коли вже були готові ці атрибути, тоді лише збирались всі знахарі й чародії околиці й приносили другу жертву душам покійників — білу курку, голову якої найстарший знахар ховав у брусі, в корчах чи траві. Кандидат мусив її знайти. Знайдену голову приносив тріумфально й клав перед чарівниками, і тоді старійшини, вбиваючи ще одну жертву, частували їх. На кандидата надягали аму-

лети, давали йому шкіру з офірного козла та магичну палицю. Від цієї хвилини чарівник міг виконувати свої функції.

Обов'язки африканського чарівника були непростими, він мав вміння виганяти злих духів, лікувати хворих, відвертати зло чи наводити на щастя, орієнтуватись в астрології, повідомляв, під якою планетою народиться майбутня дитина, чи варто розпочинати подорож та чи скоро хтось одужає. Свої обряди зазвичай проводив при зачинених дверях або публічно.

Кожен магичний ритуал супроводжувався промовлянням закляття та діями, які вчиняла людина, яка його виконувала. Закляття промовлялось згідно з формулою у конкретному порядку та вважалося найважливішою частиною магичного ритуалу. Імена предків промовлялись та поєднувались з архаїчною мовою, якою було складено закляття. Усі ці слова не говорили нічого жодній особі, окрім тієї, яка отримала ці магичні знання.

Будучи свідком багатьох обрядів, вчений зазначив, що при всіх магичних діях використовували амулети «грі-грі», наприклад: зуб та хвіст тварин, кільце, браслет, кам'яний топірець, коралі, які зашивали в шкіру тій особі, над якою вчиняли ритуал, або вона носила їх на тілі. Ковальські кліщі оберігали від усього злого й продовжували життя, зуб лева захищав від ворога, каміння приносило багатство, висушена голова курки забезпечувала врожай, зуб гієни допомагав при зубному болю, голова висушеної змії була оберегом від змій, спеціальні порошки охороняли від хвороби, злого погляду, привертати любов, виступали знаряддями смертельної помсти [4, с. 104].

За твердженням Ю. Шумовського, «Чарівники є небезпечні для чорних і для білих, і то не лише тим, що вони мають владу над своїм оточенням, але і тим, що вони коли й не мають надприродної сили, то знають багато таємниць африканської природи, які вмійють використати» (іл. 2, 3) [4, с. 104].

Оскільки магія є важливою складовою ритуалу, людина, яка її виконувала, повинна була поводитись з нею обережно. У Західній Африці маг був оточений табу — утримуватись від споживання звичайної їжі, від потурань сексуальним бажанням та інших соромітьких речей.

За переконаннями вченого магичні ритуали африканського чарівника завжди були практичною спра-

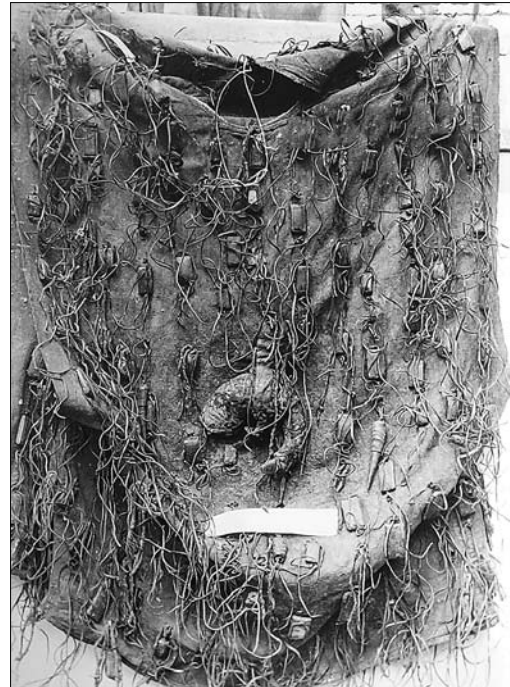
вою, які могли приносити дощ на поля, дарувати стабільність дому, заподіювати чи відганяти невдачу, хворобу чи смерть, надавати вміння у мисливстві чи війні тощо. Як зазначив автор, «Це є безсумнівно людське мистецтво, так як воно практикується лише через посередництво людини та для її вигоди. В той же час вона включає визнання надприродного вірування у те, що сила магії, якою володіє людина, здатна перевернути нормальну роботу сил у зовнішньому світі» [36, с. 8].

Розкриваючи обрядовість племен Західної Африки вчений, перш за все, описав сукупність до- та післяродових традицій. З його доробків дізнаємось, що в передродовий період африканкою опікувалась сусідка або спеціальна повитуха, лише вона могла увійти у хату до родиллі. При народженні дитини повитуха відрізувала їй пуповину на відстані 10 см від животика. Послідок було прийнято закопувати в горщику в кутку двора чоловікові із родини. В перші хвилини життя дитини її мили та натирали маслом каріте, після чого віддавали «мамці» (жінці годувальниці, яка на той момент була в племені), яка давала їй перше молоко, а не матері. В той час породілля милаь та зціджувала молока, лише тоді їй віддавали дитину для першого годування [4, с. 107].

Вчений виявив, що існує традиція принесення одноплеменцями подарунків для породіллі та її новонародженої дитини: чоловіків (куррей, ягнят, залежно від статі народженої дитини — дівчинці курку, хлопчику півня), яким заборонялось під час цього розмовляти, та жінок (різні масла, приправи та солодоці), за що батьки дитини їх частували. У той час ще дарували по дві тисячі «корі» (маленькі мушлі, що означали гроші) та інші таємні символи.

Також цікавою є описана Ю. Шумовським традиція першого виходу жінки із дому після родів, а саме матері хлопчика дозволялось на третій день, а дівчинки на четвертий, при цьому вона мусила принести в калюбасі чистої води з криниці для новонародженого, не розмовляючи ні з ким, до того ж, коли був син, то приносила три рази воду, а якщо дочка — чотири, і тільки тоді їй дозволялось входити у життя племені й родини.

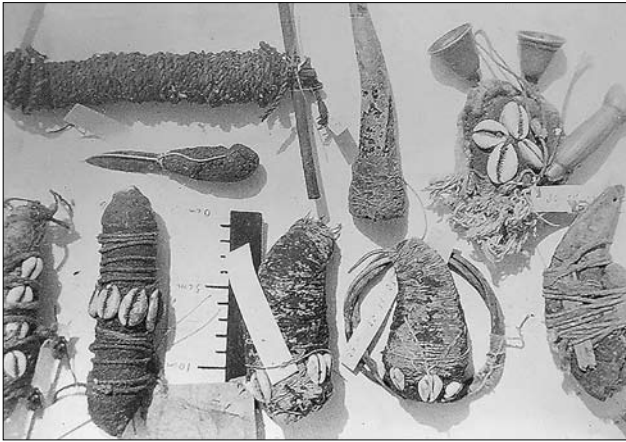
Надання імені дитині відбувалось після загоєння пуповини. Вчений особливо відмітив, що давали ім'я тоді, коли пуповина відпадала цілком, до того часу дитина ще не вважалась людиною цього світу,

Іл. 3. Одежа чарівника з безліччю різних амулетів

бо не було відомо, чи вона буде жити. Щоб пуповина якнайшвидше загоїлась, її біля самого животика змазували курячим чи людським послідом. Кожного ранку та вечора мати оглядала стан дитини, і якщо у хлопчика до третього дня, а в дівчинки до четвертого дня не гоїлася, то використовували інші мазі, що виготовляли з додаванням крові таргана. В день, коли пуповина відпадала, старійшина села давав ім'я дитині. Мати берегла пуповину та переховувала таємно, поки дитина не подорослішає, — якщо вона помирала у віці до трьох років, то її закопували в землю разом з нею. Імена давали дітям залежно від обставин, місця, часу народження, називаючи іменами померлих родичів, але ніколи не живих людей.

Вчений засвідчив, що народження дитини для африканців було не тільки природним явищем, — в релігійній його основі вони вбачали втілення в ній доброго чи злого духа. Після народження батьки й члени родини оглядали її тіло, брали до уваги час і місце, оточення, щоб впевнитись у тому, чи не принесла вона із собою або в собі чогось надзвичайного. Коли дитина швидко помирала, то в цьому вбачали вияв присутності в ній злого духа, поява людини з інвалідністю (зі сліпотою, німотою і т. д.) вважалось поганою прикметою, її боялися, вона не має права їсти зі всіма, носила відповідні амулети «грі-грі», що оберігали від стріли та хижого звіра (іл. 4) [5, с. 445].

Іл. 4. Різні види «грі-грі» одного з чарівників в Західній Африці

Юрій Шумовський також зафіксував повір'я африканців про альбіносів, згідно з якими вони родяться від духів води, з якими мала зв'язок його мати, будучи вагітною. Народження альбіноса в племені сенуфо вважали великим благословенням, і тому кожен вважав за щастя одружитись з ним, навіть носили його волосся при собі як амулет [5, с. 446]. Коли бувала у них на те потреба, вони і його приносили богу в офіру, як найсвятішу людину їхнього племені, — в цьому випадку доля альбіноса була трагічною.

Цікавий матеріал вчений зібрав про культ предків, який у племен Західної Африки був у великій пошані. Вони вірили в те, що померла людина, переходячи до невидимого світу, не втрачала зв'язку з живою людиною, мала на неї вплив; були переконанні в тому, що, шануючи померлого родича, можна отримати від нього захист з потойбічного світу. За їхніми віруваннями видимий світ переповнений невидимими духами, та кожна жива людина, маючи надприродну силу, може впливати на їх, виходячи з того, що в неї є дві душі: «Дія», яка зникає, та «Ніяма», яка живе після смерті в невидимому світі та може впливати на видимий — живих людей.

Смерть для африканців вважалась загадкою, надзвичайним та надприродним явищем. Вони вірили в те, що смерть приходила до людини від злого духа, саме тому похоронні церемонії проводились із дотриманням усіх ритуалів, щоб запобігти гніву та помсти покійника. Вчений зазначив, що особливо культ предків був розвинутий у племені юруба та ашанті, які створили цілий пантеон духів: вищих та найвищих. У цих племен та в багатьох інших в оселях були олтарі-жертівники зі статуетками «тотемами», що

символізували небіжчиків, до яких ставили глиняні начиння, в які вкидали небіжчикам страву від свого столу, ділилися з ними їжею, як з живими.

Юрій Шумовський описав типову поховальну церемонію для племен Західної Африки, що супроводжувалась цілим рядом ритуалів та обрядів, під час яких головну роль відігравали чарівники та спеціальні особи, що плакали, причитували, голосили, брязкали залізними дзвіночками, щоб відігнати злих духів від покійника, задобрити його, щоб він не повернувся та не приніс ніякої шкоди своїй родині [5, с. 444].

З матеріалів вченого дізнаємось, що при справлянні похоронних дійств найважливіша місія покладається на гробокопачів, які, згідно з повір'ями африканців, мали таємну, надприродну, могутню та священну силу. Похоронна процесія керувалася лише ними. Не припустимо було оплакувати померлого, доки його не підготують до похорону. Приготування відбувалось наступним чином: покійника мили солоною водою, після чого йому затикали всі отвори суспензією, приготовленою з мушлів, клали просто на землю або на покривало, прикриваючи його нижню частину тіла. Далі гробокопачі брали частину розбитого горшка, ставили біля покійника, клали туди зерна з бавовни, запалюючи їх, обкурювали його тіло і хату, в якій він лежав, такими діями забезпечуючи його тіло від розкладання.

При викопуванні могили, яка зазвичай знаходилась недалеко від дому, на музичному інструменті «там-там» вистукували жалібні звуки. Коли місце для поховання вже було підготовлене, гробокопачі виносили тіло покійника з хати ногами вперед та несли аж до самої могили. Два з них влезли в яму, клали померлого на встелену землю матою¹, а біля його голови залишали згорнуту тканину. Після чого вони зверху накривали плахтою могильну яму і проводили з мерцем обрядові дії. Їх ніхто не повинен був бачити. Закінчивши обрядові дії, покійника клали в потрібній позі: чоловіка на правий бік, а жінку на лівий. В деяких місцевостях завивали мерця у шкуру бика червоної масті, віком не менше як 7 років. Після закінчення похоронних ритуалів поховання закривали камінною плитою, поверх якої засипали землею, та садили спеціальні культові дерева [4, с. 117].

¹ Мата — це плетене солом'яне або очеретяне покривало, підстилка.

Цікавим є уточнення автора про те, що під час похоронної церемонії всім присутнім заборонялось наближатись до могили, а лише спостерігати здалеку.

Також вчений описав дотримання певного звичаю заключної частини похоронного дійства. Під час справляння трапези було прийнято старшині села разом з гробокопачами виходити до воріт дому покійника, показуючи білою куркою на його могилу та промовляти: «Ми віддаємо тобі цю курку, вона була забита для тебе, її треба з'їсти усім присутнім, і коли її з'їсть той, хто спричинив тобі смерть, то він послідує за тобою». Після цього дійства курку рубали, смажили на вогні та розділяли серед усіх присутніх. Юрію Шумовському це нагадувало частування українським коливом. Той, хто не наважувався їсти її в честь покійника, вважався винуватцем його смерті, його негайно судили та давали отруту, прийнявши яку він помирав.

Після трапези гробокопачі вимивали руки і лице, а знаряддя для копання обпалювали вогнем, що символізувало очищення душі та тіла від бруду гріховного. Лише з їхнім відходом починався страшний плач і лементування родини та сусідів за покійником [4, с. 118].

З праці вченого дізнаємось, що в Західній Африці в багатьох селах та містах існують спеціально відведені культові місця, де час від часу відбуваються молитви за померлих [5, с. 444].

Логічним продовженням поховальної обрядовості в африканських племен є досить розвинена специфіка поховань, що представлена різноманітністю їх здійснення залежно від складових різних способів та історичних періодів, основні з яких є описаними вченим. Вважаємо за необхідність подати найважливіші з них, згідно з запропонованою вченим класифікацією, причому у напрямку поступової еволюції від первісних і до новіших часів на основі його власних розкопків: найдавніші могили доісторичного періоду мезолітичної та неолітичної доби із представленим скелетом сплячої людини в скрученій формі на правому боці, що був поширений в доісторичних малійців (розкопаний Ю. Шумовським грот Корункорокале) [31, с. 462—508]; старовинні цвинтарні могили протоісторичних та історичних часів із скелетом покійника у лежачій позі на спині з випростаними ногами з посудинами з їжею, речами домашнього вжитку, та вставленою глиняною трубою чи ринвою з добре випаленої

глини над головою покійника, яка, за повір'ям малійців, була символом зв'язку цього світу зі світом невидимим, потойбічним, та місцем і способом передачі покійникові їжі, повітря та дощової води (в місцях біля старовинних і сучасних людських осель Західної Африки) [5, с. 60—61]; поховання в «кльошових» гробах протоісторичної та ранньоісторичної доби, для здійснення якого були великі за розмірами урни чи глиняні начиння, зовні орнаментовані та пофарбовані з широкими гирлами та грубими стінами. До такої урни, яку ставили в землю на глибину до двох метрів, вкладали покійника в сидячій скрученій позі та його речі (знаряддя праці, оздобу та прикраси), після чого прикривали урну ще одним начинням, так щоб гирло одного начиння сходилося з гирлом іншого (віднайдені Ю. Шумовським в районі м. Мопті, с. Фатома, с. Камі, с. Нантака та с. Ібе Тамі) [5, с. 61]; поховання в розщілинах скель, для проведення якого вибирали щілини в скелях високо над землею, куди й вкладали покійника з різними начиннями та його особистими речами (в такий спосіб був символічно похований племенем догон в районі Бандьягарських гір професор Марсель Гріоль² [5, с. 61]; поховання в дуплах великих дерев, які після похоронного обряду закидали камінням та замазували глиною (в деревах «баобаб» ховали покійників, які хворіли на проказу «лепр») [5, с. 61]; могильні кургани, скелети в яких знаходяться під насипом на самій земляній поверхні або мають склепіння, кімнати поховань, де біля покійника ставили горшки з їжею для нього, різні речі домашнього вжитку, мисливська зброя та коштовні декоративні скарби (район м. Коліми, м. Ніафунке, м. Гундам, м. Тімбукту) [5, с. 63]; гроби мегалітичні та мегіри, що представлені кам'яними стовпами, які встановлювали після похоронного обряду вертикально відносно поверхні землі та мали виключно культове значення. Ці кам'яні стовпи були виготовлені у формі чоловічого фалоса (поширені на півночі за річкою Нігер в околицях м. Гундам, м. Ніафунке, м. Тімбукту, м. Бурем, м. Тондідаро) [5, с. 65].

Перелічені способи поховань у різні історичні періоди, що були поширені в західноафриканському територіальному ареалі, свідчать про еволюційні змі-

² Марсель Гріоль (1989—1956) — французький етнограф, африканіст. Тривалий час жив серед африканського племені Догон, що мешкає на території Малі, вивчав особливості його побуту.

ни, які відбувались у релігійному житті племен у різні часи, що відобразилось на розвитку африканської культури, яка увібрала в себе оригінальність континенту в усіх його проявах.

В матеріалах вченого наявна інформація про так званих злих та добрих духів африканських племен, які творили їм добро, коли останні не забували про них. У племені сенуфо існував дух води «Лого сіє-не» (чоловік води), як уточнює вчений, подібний до українського водяного. За їхнім повір'ям, поблизу с. Корого у великому озері, майже цілком висохлому, жили водяні духи. При різноманітних святкуваннях вождь племені та його члени приходили до озера просити духів прийти до них на свято, щоб разом з ними відсвяткувати. Після закінчення святкувань на березі озера вони приносили в жертву водяним духам святкові страви «футута доло», щоб вони вночі споживали. Коли помирав хтось з племені, то вони вірили в те, що духи приходили до них на трапезу.

Вчений підмітив, що жінки племені сенуфо часто звертались до духів води, вагітні — з питань цікавості, коли народиться дитина. За їхнім повір'ям, купіль у воді озера поблизу с. Корого надавав людині здоров'я, силу, розум та щастя. Кожен житель племені обов'язково один раз в тиждень ніс до озера страву та залишав її там. Вони вважали своїх водяних духів посередниками між людьми та богами. Представник племені сенуфо приносив духу курку то просив у нього, щоб він передав її богові та випросив для нього здоров'я, щастя промовляючи: «О мій пане, я жертвую цю куртку та передай її у руки бога, який дасть здоров'я та щастя і моїм дітям» [5, с. 445]. Культ водяних духів цього племені представлений власноруч зробленими статуетками, які вони ототожнювали з ними, віруючи, що всі чудеса, які трапляються у світі, творять ці невидимі створіння [5, с. 446].

Вчений виділяє найбільш одухотворених тварин, а саме міфологічних істот у племен Західної Африки — це зміїв. З його праць дізнаємось, що особливо в Дагомей, Гвінеї, Бенін та Малі зустрічається іменування себе поодинокими особами дітьми зміїв чи людинозміями, вони з пошаною та страхом відносяться до цих тварин, поклоняються їм, моляться до них та приносять їм офіри. Їх заборонялось вбивати, вони вірили в те, що змії є володарями їхнього життя та долі, приносять в їхній дім щастя та охороняють його

від грому, блискавки, забезпечують їх водою та виликають дощ під час посухи [13, с. 3].

У релігійному культі африканців фігурувало два образи змії: перший — змії «давун» користувався пошаною та був безпечним для них, другий — «нажа» наводив страх своєю агресивністю та отруйністю.

Юрій Шумовський зазначав про існування в дагомейців відповідних храмів-будинків для зміїв. Спеціальні священнослужителі, весталки³ жінки-змії опікувались ними. В честь зміїв влаштовували церемонії, під час яких весталки та жреці танцювали перед ними до безпам'ятства, падаючи на землю обезсилені, промовляючи різні пророцтва, які нібито вони отримують від зміїв.

Деякі племена, такі як ібо, ашанті, мандінго вірили в магічну дію змії на їх жінок, як приклад, якщо вона при зустрічі з священним «давуном» подивиться на нього то відразу стане вагітною. Легенда племені ашанті оповідає, що «Бог послав змію на землю і, властиво, що той дав дітей першій жінці світу».

Дуже часто в африканців змії «давун» символізував небесну веселку. Наприклад: у племен юруба чи іє — вважався благовісником з неба, посланцем веселки; есса — символізував небесного змія — господаря дощу; юруба — вірило, що при закінченні веселки можна знайти відпадки від змія, запевнюючи, що той, хто знайде, буде щасливий та багатий [5, с. 373].

При народженні хворої дитини вважали, що жінка згрішила із змієм «давуном» [5, с. 445]. В Нігерії хворонароджену дитину, що протягом чотирьох років не змогла одужати, кидали у річку, віруючи, що дитина, опинившись у воді, прийме свій первісний образ змії — «давуна». Поширеним є в Західній Африці вірування про перетворення змії в чоловіка чи навпаки.

За твердженнями вченого, в Савані часто відбувались релігійні обряди та церемонії, які пов'язували з поклонінням до змія «давуна», якого називали «Діна», що означає диявол [5, с. 374].

Цікавою є оповідь вченого про так зване таємне священне товариство «синів змії», які у відповідні пори року справляли обряди, пов'язані з культом змії. Спеціальними ритуальними, магічними знаками та зіллям забезпечували себе від укусів рептилій. Завдяки таким магічним речам вони без будь-якої

³ Весталки — в трактуванні вченого спеціальні жінки-жриці, які опікувались зміями.

обережності близько контактували з цими тваринами, обвиваючи ними своє тіло, пхаючи їхні голови собі в рот, танцюючи з ними [5, с. 375].

В племені догон поширеним було лише під час спеціальних ритуальних танців використання масок, що зображали змія, висотою в кілька метрів.

Поклоніння зміям було поширене в племені сенуфо. Образ змія зображали на металевих речах, прикрасах та оздобах, ліпили з глини, вирізьблювали по дереву, малювали на дверях, стінах осель. На браслетах зображували змія з рогами у формі арки і лука та з лучковими ріжками і прямими рогами, тобто чотири рогові змії, які носили на руді вище ліктя як священний амулет «явіге» — «той, що дає життя», «дух творця». В племенах ніарафоло, нафара, тіембера, палака майже в кожній хаті був знак змія «давуна», якого називали «масса».

Культ зміїв в африканців був тісно пов'язаний з образом місяця, вони вибирали в певний календарний місяць день, коли заборонялось працювати та навіть говорити, бо той час присвячувався виключно цьому божеству. Коли в цей час народжувалась дівчинка, то її вважали дитям цього місяця, що їхньою мовою називається «єтетіо» — «жінка-дочка місяця» (район біля м. Сан).

Відомо, що культ зміїв був поширеним і за межами західноафриканського ареалу, різнився лише у формах сприйняття, однак найбагатшого прояву у віруваннях та ритуальних обрядах мав серед племен Західної Африки.

Щодо одухотворення представниками африканських племен рослин, що представляють сукупність їх символів та значень в культовому уособленні: вчений описав, в порівнянні з віруваннями українців, цілющість та чудотворність певних різновидів флори, які, на його думку, постали як результат пошани до таємниць цього світу. За його твердженням, жителі Західної Африки, які дотримувались традицій предків, вірили у святість рослин, зокрема дерев [4, с. 125].

Серед таких представників були дерева: «сусу» — перед ним молились жінки з проханням сповістити духів, коли у них родиться дитина, бездітні випрошували дітей, — для цього їм радили митись у настої з його листя, пити настій, бо він виганяв злих духів; дерево «сере» символізувало врожай та багатство, йому часто приносили у жертву різні масла в період від початку вільготних днів до праці в горо-

ді [5, с. 288]; «баобаб» — біля якого здійснювали жертвоприношення, молились та виконували різні ритуали, під час яких вбивали в його стовбур цвяхи, ножі, стріли, а навкруги складали кістки жертвних тварин та перевернуті горщики [4, с. 12].

Переповідані вченим легенди африканців про пальму заслуговують на увагу. Вона символізує добрий дух для кожного мандрівника, а, зокрема, в пустелі. Пророк Магомет заповів арабам — «шануйте з великою повагою ваш намет наколе (пальму), яка вас годує в роки голоду» [5, с. 127].

Юрій Шумовський зауважив, що як в африканських, так і в інших народів світу є і спеціальні рослини, що своїми листками, цвітом, соком чарують і жінок, і чоловіків при певній потребі. На вподобу любистку в них є рослина з назвою «колу колу» чи «сіна капа», подібна до буряка, має маленькі жовті квіти. Чоловік, що закоханий в жінку, вночі вириває її з корінням, при цьому вимовляючи чарівні слова, ім'я коханої та наступне бажання: «Я тебе хочу за жінку». Коли витягне то сушить, тре в порошок, після чого змішує з сіллю та замотує все це в широкий банановий лист, додавши ще кілька плодів дерева «кола», після цього тільки передає в дарунок своїй коханій. Згідно з їхнім повір'ям, обраниця, скуштувавши його, стане зачарованою, закоханою [5, с. 515].

За період свого існування представники племен Західної Африки створили цілий культ рослин, їхніх плодів та квітів, що представлено далеко не всіма описаними видами флори.

Варто зазначити про проведення африканськими племенами ритуалів обрізання та вирізання, що були описані вченим, та становлять важливий елемент практики релігії африканських племен (іл. 5, 6).

Іл. 5. Учні вклоняються своєму чарівникові. Судан

Іл. 6. Автор книжки в гостині у своїх африканських приятелів

Іл. 7. Діти, приготовлені до обрізання, ходять по місту в спеціальній одязі з бряцалками і збирають подарунки на свято і обряд обрізання

Як підмітив Юрій Шумовський, у різних племен Західної Африки таїнство обрізання відбувалось по-різному (іл. 7). Наприклад, у племені уолоф проводили в період з серпня до вересня, хлопцям віком від 9 до 14 років, у — серер — у віці від 22 до 23 років, навіть для тих, хто був жонатим та мав дітей. Хлопців до цієї урочистої церемонії напередодні підготували. Як зауважив автор, для них шили відповідний одяг білого кольору, що нагадував священницькі сутани, на голову одягали чепець, на ноги сандалі «самара». Із прикрас одягали коралі (білого, червоно-

го, синього кольорів) та амулети «грі-грі». В день проведення обряду всі кандидати мились та їх пригощали особливою стравою — африканським супом «лахе». Після чого їхні батьки вели їх до місцевого чарівника. Обрізання відбувалося за певним сценарієм — спочатку заводили наймолодших «токе», за ними старших «ламду», а далі найстарших «бомми і фара мап». Зі слів вченого, який був свідком проведення цього ритуалу, з хати було чути розпачливий крик дітей, однак ніхто не біг їх рятувати, всі байдуже це переживали.

На закінчення церемонії хлопцям вручали спеціальні палки в руки, якими вони в знак привітання творили різні магичні рухи «лінгуе». Їм після ритуалу заборонялось ходити босоніж та розчісувати волосся. Вони ночували в спеціально відведених за селом хатинах, куди жінкам заборонено було ходити, і де вони під наглядом знахаря проходили лікування. В знак проведеного обрізання в селі протягом кількох вечорів влаштовували святкування. Не святкували в четвер та п'ятницю. Святкування супроводжувалось танцями, співами пісень біля вогнища. Хлопцям, які брали участь в цьому таїнстві, було прийнято сидіти під деревом подалі від місця дійства. При закінченні святкувань, коли вже хлопці йшли по своїх хатах, селяни продовжували танок зі співами магичного значення, щоб прогнати злих духів та зробити їхній сон спокійним. Посвячені хлопці мали право зробити візит до батьків, що проходив у вигляді ходіння по селі з брязкальцями та випрошуванням для себе подарунків та грошей. Одяг, що використовувався для ритуалу, зберігався як реліквія [5, с. 453—460].

Юрій Шумовський описав проведення ритуалу вирізування «ексцезишійон», що був поширеним у деяких лише племен Західної Африки, який проводили для дівчат (іл. 8, 9). Воно хронологічно не збігається з обрізанням, та вирізняється більшою магичністю [5, с. 453].

У племенах більш віддалених від цивілізації, що проживали в джунглях, проводили цей ритуал чарівники чи чарівниці у дуже примітивний спосіб. Модерним знаряддям для цієї операції були бритва, пінцет або добре вигострений звичайний ніж. Їх оберігали, тому що вважалися священними. Гострий кінець ножа після проведення ритуалу замочували в екстракт, виготовлений з плодів дерева «кола», який служив антисептиком, чи встромлювали у дерево, щоб не бруд-

нилось. Після проведеного обрізання лікування проходило протягом 20—30 днів. Африканці вважали, що актом обрізання чи вирізання особа переходить до життя сексуального, і може вже вступати до різних сексуальних та священних товариств та до громадського життя. Вищою стадією дозрівання вони вважали посвяту до таємного товариства «Поро».

Підготовлених дівчат старші жінки вели за село до лісу, спеціально ритуального місця, даючи їм різні дарунки: найсмачніші страви та гроші. Перед початком дівчат пригощали смачною вечерєю, після якої обов'язково били всю посуду, з якої їли, бо, за повір'ям, не можна було використовувати її до столу, та під час якої вони присягались тримати в таємниці все те, що вони будуть переживати та бачити. До страви зазвичай додавали опіум. Дівчина, яка розкаже таємницю іншим, за їхнім повір'ям, мусила вмерти, її повинні були отруїти, та зробити все так, щоб всі думали, що вона отруїлась стравою на вечері.

Після ввечері дівчата купались та намазували своє тіло каоліном, промовляли «каолін моєї бабуні мене вбив», ніби цим освячували себе перед ритуалом. Коли все було підготовлене, голі дівчата йшли до місця проведення — мовчки, обличчям проти сонця, у зігненому стані на певній відстані одна від одної, роблячи відповідні рухи руками та ногами, ніби витанцювуючи ритуальний танок. Жінка, яка їх вела, йшла, не згинаючись, тримаючи в руках відповідні амулети «кевек». Дівчата заходили на церемонія по порядку, кожній з них надавали відповідне ім'я. Першу називали «буан», другу — «дуе», третю — «гнанам», ту, що закінчувала процесію, — «забулю» [5, с. 457].

Спеціально встановленого віку вирізування для дівчат в африканських племен не було. Зустрічалось проведення ритуалу для жінок старшого віку, вже одружених, та для тих, які мали немовлят, яких брали з собою. У «священному гаю», де відбувалась церемонія, мав право бути присутній лише один чоловік, який охороняв це місце. В першу ніч після операції дівчатам годилося бути дуже чемними, натомість їхні батьки в селищі веселились, вживаючи вино з пальм. Після загоєння ран та повернення до селища розпочиналися святкування, обдаровування їх подарунками [5, с. 458].

Висновки. Юрій Шумовський, будучи свідком дотримання багатьох звичаїв африканських племен, описав їхню традиційну систему, подавши інформа-

Іл. 8. Обряд вирізування у дівчат. Під час акту самого вирізування

Іл. 9. Після обряду вирізання — ноги дівчини зв'язані для швидшого загоєння рани

цію про культури та обряди, деталізовано розкривши релігійну практику корінного населення. Вчений зафіксувавши і проаналізувавши релігійні уявлення племен Західної Африки, зауважив про домінування анімізму — віри в існування духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин, предметів та приписування їм розумової дієздатності і могутності, що є основою їхньої традиційно-звичаєвої системи, яка представлена розвитком та практикою родильної та похоронної обрядовості, поклонінню рослинам, тваринам, природним стихіям, вірувань (в загробне існування душі, потойбічне життя), ритуалів (обрізання, вирізання) та встановив, що в них анімізм тісно пов'язаний з практикою табу (заборони на певні дії, що стосуються якоїсь істоти або предмету).

Завдяки етнографічному доробку вченого періоду діяльності на Африканському континенті ми маємо інформацію про релігійні вірування та традиційно-звичаєву обрядовість племен Західної

Африки, що може бути вартісним науковим матеріалом для розроблення курсів із африканістики періоду ХХ століття.

Методика важливості досліджень Ю. Шумовського на Африканському континенті полягає в тому, що в умовах відсутності джерел опирався на усну історію, яка наближена до автентичності. Вчений на основі розповідей малійського грио-волхва пастуха, чаклуна, музики, збираючи фрагменти минулого, із них будував історію певного племені з народу Західної Африки.

Дослідження Юрія Шумовського були поштовхом до вивчення історії Західної Африки, маючи відгук на Американському та Африканському континентах. Через 17 років після публікації праць вченого про Африку історик Жозе Кі-Зембро із Буркіна-Фасо у 1978 р. видає перший том фундаментальної монографії «Загальна історія Африки» за сприянням ЮНЕСКО.

1. *Фонди Державного історично-культурного заповідника м. Дубно*. КН 6535/Д 3817. Арк. 1—100. Наукові та адміністративні документи щодо археологічної праці Ю. Шумовського в Африці.
2. Szumowski G. Relevance of African culture. *Seawanhaka*. Brooklyn, 1972. 12 October. P. 7.
3. *Фонди Державного історично-культурного заповідника м. Дубно*. КН 6533/Д 3815. Арк. 1—81. Науково-журналістична праця о. Др. Проф. Юрія Шумовського як археолога та кореспондента Організації Об'єднаних Націй 1963—1982 рр.
4. Шумовський Ю. *Під гарячим сонцем Африки*. Вінніпег, 1956. 171 с.
5. *Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею*. РКМ 15517. Доп. Шумовський Ю. По слідах давнього минулого Африки. Нью-Йорк, 1989. 789 с.
6. Шумовський Ю. Народи Африки та їх боротьба за незалежність. *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1963. Ч. 80. 30 квітня. С. 2.
7. Шумовський Ю. Жінка Чорного континенту. *Свобода*. Джерсі-сіті, 1964. Ч. 11. 17 січня. С. 2.
8. Шумовський Ю. Об'єднання Африканських народів. *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1964. Ч. 120. 30 червня. С. 2.
9. Шумовський Ю. Африканська преса. *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1965. Ч. 199. 26 жовтня. С. 2.
10. Шумовський Ю. Країна Магреб. *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1965. Ч. 118. 24 червня. С. 2.
11. Шумовський Ю. Проблема національної мови в Чорній Африці. *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1965. Ч. 162. 2 вересня. С. 2.
12. Шумовський Ю. Червона загроза над Африкою. *Свобода*. Джерсі-Сіті, 1976. Ч. 71. 15 квітня. С. 2.
13. Шумовський Г. Культ змей в народів Африке. *Новая Заря*. Сан-Франциско, 1962. Ч. 8252. С. 4.
14. Шумовський Г. Тайни африканських печер. *Новая Заря*. Сан-Франциско, 1962. 24 марта. С. 3.
15. Шумовський Г. По следах старинной империи Гана. *Новая Заря*. Сан-Франциско, 1962. 9 марта. С. 4.
16. *Фонди ДІКЗ м. Дубно*. КН 6533/Д 3815. Арк. 33. Шумовський Ю. Африка в огні. *Америка*. Пенсильванія, 1964. Ч. 22. 1 лютого.
17. Шумовський Ю. Доисторический человек Западной Африки. *Novye Russkoe Slovo*. Нью-Йорк, 1961. 15 января. С. 2.
18. Шумовський Ю. Маска в муринів Африки. *Ми і світ*. Париж, 1953. Ч. 11. С. 51—54.
19. Шумовський Ю. Культ рослин у муринів Африки. *Ми і світ*. Париж, 1956. Ч. 31. С. 11—13.
20. Шумовський Ю. З мого побуту в Судані. *Ми і світ*. Канада, 1956. Ч. 29. С. 20—26.
21. Шумовський Ю. З мого побуту в Судані. *Ми і світ*. Канада, 1956. Ч. 30. С. 10—14.
22. Шумовський Ю. Посеред джунглів і саван. *Ми і світ*. Париж, 1952. Ч. 8. С. 41—44.
23. Шумовський Ю. Ба Фаро. *Овид*. Чикаго, 1964. № 2 (129). С. 43—48.
24. Szumowski G. Fouilles a Fatoma (region de Mopti, Soudan). *Notes Africaines; Institut Francais d'Afrique Noire*. Dakar, 1954. № 6. S. 102—108.
25. Szumowski G. Notes sur la grotte prehistorique de Bamako. *Bull de l'IFAN*. Dakar, 1953. № 58. S. 35—40.
26. Szumowski G. Notes sur la grotte prehistorique de Bamako. *Bull de l'IFAN*. Dakar, 1955. № 66. S. 673—680.
27. Szumowski G. Fouilles a Kami et decouvertes dans la region de Mopti (Soudan). *Notes Africaines; Institut Francais d'Afrique Noire*. Dakar, 1955. № 67. S. 65—69.
28. Szumowski G. Fouilles a Nantaka et Kelebere. *Notes Africaines; Institut Francais d'Afrique Noire*. Dakar, 1956. № 70. S. 33—38.
29. Szumowski G. Notes sur les hashes neolithiques soudanaises. *Bull de l'IFAN; Institut Francais d'Afrique Noire; Africaines*. Dakar, 1956. № 72. S. 98—102.
30. Szumowski G. Vestiges prehistoriques dans la region de Bandiagara. *Institut Francais d'Afrique Noire; Africaines*. Dakar, 1956. № 69. S. 19—23.
31. Szumowski G. Fouilles d L'abri sous roche de Kouroukorokale (Soudan Francais). *Bulletin de L'Institut Francais d'Afrique Noire; Sciences Humaines*. Dakar, 1956. Vol. 18. № 3—4. S. 462—508.
32. Szumowski G. Sur une gravure rupestre du Niger a Bamako. *Bull de l'IFAN; Bulletin de la Societe Prehistorique Francaise*. Paris, 1956. Vol. 52. № 11—12. S. 651—654.
33. Szumowski G. Fouilles au nord du Macina et dans la region de Segou. *Bulletin de L'Institut Francais d'Afrique Noire; Sciences Humaines*. Dakar, 1957. Vol. 19. № 1—2. S. 224—508.
34. Szumowski G. La richesse archeologique des grottes du Soudan. *Le Soudan Francais*. Paris, 1954. S. 1—2.

35. Szumowski G. Relevance of African culture. *Seawanhaka*. Brooklyn, 1972. 12 October. S. 7.
36. Szumowski G. Primitive man as sorcerer, magician. *Seawanhaka*. Brooklyn, 1971. 4 November. S. 7—8.

REFERENCES

- Szumovsky, G. Scientific and administrative documents on the archaeological work of Yu. Shumovsky in Africa. *Funds of the State Historical and Cultural Reserve of Dubno*. KN 6535/D 3817. Arc. 1—100 [in French].
- Szumowski, G. (1972, 12 October). Relevance of African culture. *Seawanhaka* (P. 7). Brooklyn.
- Szumovsky, G. Scientific journalistic work of Fr. Dr. Prof. Yuri Shumovsky as an archaeologist and correspondent of the United Nations. *Funds of the State Historical and Cultural Reserve of Dubno*. KN 6533/D 3815. Arc. 1—81 [in French].
- Szumovsky, G. (1956). *Under the hot sun of Africa*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1989). In the footsteps of the ancient past of Africa. New York. *Funds of the Rivne Regional Museum of Local Lore*. RKM 15517. Dop. arc. 789 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1963, April 30). The peoples of Africa and their struggle for independence. *Freedom*, 80, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1964, January 17). Woman of the Black Continent. *Freedom*, 11, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1964, June 30). Union of African Nations. *Freedom*, 120, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1965, 26 October). African press. *Freedom*, 199, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1965, June 24). The Maghreb country. *Freedom*, 118, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1965, 2 September). The problem of national language in Black Africa. *Freedom*, 162, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1976, April 15). Red threat to Africa. *Freedom*, 71, 2 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1962). The cult of snakes in the peoples of Africa. *New Dawn*, 8252, 4 [in Russian].
- Szumovsky, G. (1962, March 24). Secrets of African caves. *New Dawn* (P. 3). San Francisco [in Russian].
- Szumovsky, G. (1962, March 9). In the footsteps of the ancient empire of Ghana. *New Dawn* (P. 4). San Francisco [in Russian].
- Szumovsky, G. (1964, February 1). Africa on fire. *America*, 22, 33. *Funds of DIKZ of Dubno*. CN 6533/D3815 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1961, January 15). Prehistoric man of West Africa. *Novye Russkoe Slovo* (P. 2). New York [in Russian].
- Szumovsky, G. (1953). Mask in the moray eels of Africa. *We and the world*, 11, 51—54 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1956). The cult of plants in the moray eels of Africa. *We and the world*, 31, 11—13 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1956). From my life in Sudan. *We and the world*, 29, 20—26 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1956). From my life in Sudan. *We and the world*, 30, 10—14 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1952). In the middle of the jungle and the shroud. *We and the world*, 8, 41—44 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1964). Ba Faro. *Ovid*, 2 (129), 43—48 [in Ukrainian].
- Szumovsky, G. (1954). Excavations at Fatoma (Mopni region, Sudan). *African Notes. French Institute of Black Africa*, 6, 102—108 [in French].
- Szumovsky, G. (1953). Notes on the prehistoric cave of Bamako. *Bull of IFAN*, 58, 35—40 [in French].
- Szumovsky, G. (1953). Notes on the prehistoric cave of Bamako. *Bull of IFAN*, 66, 673—680 [in French].
- Szumovsky, G. (1955). Excavations at Kami and discoveries in the Mopti region (Sudan). *African Notes. French Institute of Black Africa*, 67, 65—69 [in French].
- Szumovsky, G. (1956). Excavations at Nantaka and Kelebere. *African Notes. French Institute of Black Africa*, 70, 33—38 [in French].
- Szumovsky, G. (1956). Notes on Sudanese Neolithic hashes. *Bull of IFAN. French Institute of Black Africa. Africans*, 72, 98—102 [in French].
- Szumovsky, G. (1956). Prehistoric remains in the Bandiagara region. *French Institute of Black Africa. Africans*, 69, 19—23 [in French].
- Szumovsky, G. (1956). Excavations of Kouroukorokale rock shelter (French Sudan). *Bulletin of the French Institute of Black Africa. Social science*, 3—4 (Vol. 18, pp. 462—508) [in French].
- Szumovsky, G. (1956). On a rock engraving from Niger in Bamako. *Bull of IFAN. Bulletin of the French Prehistoric Society*, 11—12 (Vol. 52, pp. 651—654). Paris [in French].
- Szumovsky, G. (1957). Excavations north of Macina and in the region of Segou. *Bulletin of the French Institute of Black Africa. Social science*, 1—2 (Vol. 19, pp. 224—508) [in French].
- Szumovsky, G. (1954). The archaeological richness of the caves of Sudan. *French Sudan* (Pp. 1—2). Paris [in French].
- Szumovsky, G. (1972, 12 October). Relevance of African culture. *Seawanhaka* (P. 7). Brooklyn.
- Szumovsky, G. (1971, 4 November). Primitive man as sorcerer, magician. *Seawanhaka* (Pp. 7—8). Brooklyn.